

mai mare. Cele mai multe privesc relațiile templului cu diferite orașe din Grecia asiatică și insulară, dar nu lipsesc, cum s-a văzut, nici inscripțiile onorifice, dintre care una în cinstea lui Octavian, săpată, după toate probabilitățile, la scurtă vreme după biruința de la Actium.

D. M. Pippidi

ALTE SCULPTURI PROVENIND DIN SĂPĂTURILE DE LA VILLA ADRIANA

Într-un al treilea raport asupra săpăturilor de la Villa Adriana, S. Aurigemma ne informează despre alte descoperiri de sculpturi în fundul Euripului și pe cheiul Canopului (S. Aurigemma, *Tivoli, Lavori nel Canopo di Villa Adriana*, în *Boll. d'Arte*, 1936, p. 57). Deși nu au excepțională importanță a descoperirilor precedente (Cariatidele și silenii canefori — vezi cronică noastră în *SCIV*, VIII, 1957, p. 380), aceste sculpturi sînt totuși de un interes deosebit.

Dintre ele amintim în special două fîntîni ce înfrumusețau cursul Euripului și care vin să îmbogățească considerabil repertoriul destul de sărac al ornamentelor de fîntîni de mari proporții.

Una dintre aceste fîntîni e de forma unui mare crocodil din „cipollino”, lung de aproape 2 m, foarte nimerit pentru acest sector al villei, strîns legat de Egipt și Nil. Scăldată în permanență e apă, marea reptilă cu fălcile deschise căpăta desigur o culoare verde închis de un mare efect decorativ.

Dimpotrivă, celălalt grup e inspirat din repertoriul mitologic și cu toată starea fragmentară în care ne-a ajuns, ne permite să întrezărim o agitată și dramatică compoziție a ultimei perioade elenistice: grupul reprezintă pe Scylla, jumătate femeie, jumătate șarpe, înconjurată și ajutată de monștri marini, lovind mortal cu visla pe tovarășii lui Ulise. Fragmente de grupuri asemănătoare, unele picturi și mozaicuri cu același subiect, ne ajută să reconstituim grupul în totalitatea liniilor lui.

Deosebit de interesantă este descoperirea întregului dispozitiv al fîntîinii: un bloc de zidărie odinioară îmbrăcat cu plăci de marmură (lat de 1,69 m, înalt de 0,82 m), peste care stătea o emisferă în *pavonazzetto* împodobită de jur împrejur cu reliefuri reprezentînd diferite specii de pești, scoici și stele de mare; pe această emisferă se înălța amenințătoare Scylla în timp ce monștrii marini și nefericiții tovarăși ai lui Ulise trebuiau să se zbată în jurul ei în apele Euripului. Bustul tinerei Scylla și corpurile virile, încordate în sforțarea de a scăpa de pericol, sînt excelent redată anatomic.

Prototipul acestui grup trebuie căutat în arta de la Pergam sau Rhodos, care a preferat scene de un înalt dramatism, tragice și grandioase.

G. Bordenache

CÎTEVA DESCOPERIRI DIN ASIA MICĂ

Într-un raport foarte clar, A. M. Mansel prezintă extraordinarele rezultate ale săpăturilor efectuate de Societatea istorică turcă, la *Side* (1946) și la *Perge* (1953) (Arif Müfid Mansel, *Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphilien in den Jahren 1946—1953*, în *AA*, 1956—1957, col. 34—120).

La Side, care poate fi considerat cel mai vechi și mai important port al Pamfiliei, au fost scoase la lumină, în primul rând, două temple la extremitatea sudică a peninsulei pe care se înălța vechiul oraș: sînt temple de marmură, periptere, de 6×11 coloane corintice, ambele cam de aceleași dimensiuni, primul de $16,37 \times 29,50$ m, al doilea de $17,65 \times 34,97$ m, cu un *naos* precedat de un *pronaos* în antis. De la unul din aceste temple s-au găsit atît de multe fragmente arhitectonice, încît a fost posibilă o reconstituire grafică. Deosebit de importantă e friza cu capete de Meduze în altorelief, între console susținute de două foi de acant; expresia patetică a Meduzei trădează influența școlii din Afrodiasis. Aceste două temple, probabil închinat Athenei și lui Apollon, ca protectori ai corăbiilor și portului, se pot data în a doua jumătate a sec. II e.n., atît prin plan cît și prin decorația arhitectonică, surprinzător de asemănătoare cu aceea a templului lui Antoninus Pius din Sagalassos.

La est de cele două temple periptere, a fost dezgropat un al treilea templu de la începutul secolului III e.n. cu o *cella* semicirculară precedată la vest de o colonadă corintică de $13 \times 5,75$ m. O scară centrală monumentală și două scări mai mici — la nord și la sud — duceau la *podium*. Fațada avea patru coloane foarte distanțate, pe care se rezema un epistil în formă de semicerc, de tip „sirian”. Nu se știe cărei divinități i-a fost închinat acest templu.

Totodată a fost scoasă la lumină o stradă cu portice care străbătea întreg orașul pe o lungime de 1 km, cu dispozitivul ei caracteristic: o parte centrală pavată cu lespezi, de o parte un canal subteran, de cealaltă parte, unul deschis. Porticul de pe ambele laturi ale străzii avea coloane corintice, cu fusuri din granit cenușiu, baze ionico-attice și capitele din marmură. În spatele porticului era o serie de prăvălii.

Săpăturile din cavea teatrului au scos la iveală cele 29 bănci din primul rând și numeroase statui și inscripții; observații precise din timpul săpăturilor au dus la concluzia că, în epoca tîrzie, orchestra fusese transformată într-un bazin pentru naumahii și jocuri în apă.

În spatele scenei teatrului, a fost descoperită o mare piață pătrată — *agoră* — de $65,50 \times 65,70$ m, înconjurată de portice cu coloane corintice (în total 100 coloane), care aveau pe laturile de nord-vest și nord-est o serie de prăvălii, iar pe latura de sud-vest, în spatele teatrului, încăperi acoperite cu bolți. În centrul laturii de nord-vest, un *propylon* format dintr-un portic ($4,30 \times 13,40$ m) și o sală dreptunghiulară ($9 \times 12,80$ m) permitea trecerea din stradă în agoră.

S-a mai studiat și monumentala poartă cu arcadă (odinioară placată cu marmură), situată la nord-vest de teatru, păstrată pe o înălțime de 13,45 m. La origine largă de 8,60 m și înaltă de 11,90 m, poarta a fost în parte zidită și redusă la proporții mult mai mici, în cursul sec. IV e.n., cînd pe aci trecea al doilea zid de incintă.

Numeroase inscripții din sec. III, găsite în vecinătate și care menționează constant termenul de „tetrapolita” — ne permit să afirmăm că întreg sectorul porții mari și-ar fi derivat numele de la o grandioasă quadrigă (τετράπολος) de împărat, care împodobeia însăși poarta, vizibilă din toate colțurile orașului și sigur databilă (ca și inscripțiile) în sec. III e.n.

La circa 25 m la nord de *agoră*, aproape de strada cu porticuri, au fost descoperite două case, ambele avînd câte o frumoasă curte pavată, cu coloane pe trei laturi, înconjurată de camere de diferite mărimi, și cu un etaj. Zidurile din piatră și mortar, păstrate pînă la înălțimea de 1,50 m sînt întărite mai ales la colțuri cu blocuri mari regulat tăiate.

Pereții erau tencuiți și pictați, iar pardoselile unor camere, împodobite cu mozaicuri. Aceste case par să fi avut o viață foarte lungă, din epoca elenistică pînă în aceea romano-bizantină (V—VI e.n.), suferind în această întinsă perioadă multe refaceri dar nici o modificare a planului.

Locuite în întreaga epocă imperială, casele au rămas în afara noii incinte în sec. IV, dar în sec. V, cînd *Side* a avut o a doua perioadă de înflorire și s-a extins pînă la zidul elenistic și poate chiar mai departe, au fost temeinic refăcute, au căpătat forma actuală, cu capitele teodosiene și pardosele frumos mozaicate.

În anii 1949–1951 a fost descoperit un mare și interesant edificiu care consta dintr-o curte înconjurată de porticuri de ordin doric ($57,70 \times 53,40$ m) și trei săli pe latura estică, cu coloane și intrări largi. Marea sală centrală era bogat decorată cu nișe dreptunghiulare în pereți și nișe în semicerc la colțuri acoperite cu o concă în formă de scoică și decorate cu elemente de tip „baroc”. Sub nișe un *pluteum* înalt de 1,50 m, îmbrăcat cu plăci subțiri de marmură, pe care se înălța o decorație arhitecturală tot de marmură, în două etaje, ca o scenă de teatru, amintind de fațada porții mari a pieții din Milet.

În sala centrală, atât în nișe, cât și în acele *aediculae* dintre nișele din primul și al doilea etaj, se ridică pe vremuri o mulțime de statui. În nișa centrală era o statuie imperială cu cuirasa și *paludamentum*, din sec. II, cu un cap dintr-o epocă mai târzie ce reprezenta un împărat al tetrarhiei (Licinius?). Sălile laterale erau împărțite în trei mici nave prin două rânduri de coloane în două etaje. Nu s-a găsit nici o inscripție care să permită stabilirea destinației edificului; A. M. Mansel emite ipoteza, foarte plauzibilă, că ar fi vorba de o *agoră* cu sală centrală închinată cultului imperial și cele două laterale destinate arhivei statului sau bibliotecii.

A mai fost descoperită și poarta cetății, reprezentată și pe monede și denumită *μεγάλη πύλη*, constituind un complex bogat și rafinat fără asemănare în Asia Mică. Poarta și respectivul zid de incintă aparțin, probabil, epocii elenistice. Ea se compune din două turnuri cu câte o fațadă rotunjită în formă de segment de cerc, având fiecare o cameră rectangulară ($11 \times 7,25$ m); în spatele turnurilor, o mare curte semicirculară închisă de un zid gros de 1.50 m, întărit cu pilaștri, care probabil susțineau un drum de rond pentru patrula de pază.

În față, această monumentală poartă era flancată de două enorme turnuri dreptunghiulare ($11,50 \times 11,45$ m).

Tipul de poartă cu o curte în partea posterioară, cum apare și la Perge și la Sillyon, caracteristică prin axialitatea sa, se poate urmări în toate cetățile Asiei Mici și pare să fie în legătură cu porțile din epoca clasică sau postclasică din Grecia sau chiar cu cele ale primei epoci imperiale din Italia nordică și din provinciile occidentale; dar ne-am putea gândi mai degrabă și la prototipuri orientale din epoca târzie hitită sau asiriană, la care, îndărătul camerei de pază, flancată de mici turnuri, se găsesc constant una sau două încăperi, iar în spate o curte pătrată și deschisă.

Curtea din Side a fost refăcută în epoca imperială romană — la sfârșitul sec. II sau începutul sec. III — cu mult fast cum se poate observa și la Perge. Numeroasele fragmente descoperite au permis reconstituirea unei frumoase decorații arhitecturale cu nișe flancate de coloane corintice și cu arhitrave foarte detașate.

Tot atât de bogate în rezultate au fost și săpăturile din necropole. În cea orientală a fost scos la lumină un mausoleu de formă dreptunghiulară ($12,50 \times 10,54$ m) cu o mare nișă dreptunghiulară pe fețele est și vest și rotundă pe laturile sud și nord. Interiorul consta dintr-un spațiu de $6,25 \times 5,35$ m, lărgit la toate cele patru laturi de abside. La rîndul lor absidele erau împodobite cu nișe de diferite forme. Edificiul era acoperit în partea sa centrală de o boltă „în leagăn” cu ferestre, sprijinită de calote care acopereau absidele. Pînă la începutul bolții, zidurile sînt din blocuri de piatră de calcar regulat tăiate, alternînd cu rînduri de cărămidă; cupolele, din contră, sînt construite în întregime din cărămidă.

În interior a fost descoperit un sarcofag de marmură, de cunoscutul tip „pamfilic” databil în primul sfert al sec. III; scenele în altorelief care decorează cele patru laturi reprezintă Amorași ameții, blind și mîncînd fructe; la colțuri, Victorii cu ramura de palmier în mîna dreaptă. Capacul era în formă de acoperiș cu *tegulae imbricatae* și antefixe. Pentru caracteristica construcție a bolților, mausoleul din Side își găsește cea mai bună analogie în mausoleul lui Dioclețian de la Split, astfel putînd fi datat în epoca dioclețiană.

Planul său specific — cu abside de forme diferite, incluse într-un masiv dreptunghiular — constituie un interesant prototip pentru arhitectura religioasă medievală (vezi de ex. biserica de la mănăstirea Varak — lângă Van, în Anatolia orientală sau biserica din Avan).

În necropola occidentală nu departe de mare, la circa 400 m de zidul de incintă, a fost descoperit un al doilea edificiu funerar, în forma unui templu prostyl, pe un *podium* înalt de 2 m, în centrul unei mari curți ($27,10 \times 42,65$ m), cu bolți și pardosele de mozaicuri, înconjurată pe trei laturi de porticuri. Templul dreptunghiular ($22,30 \times 11,20$ m), orientat sud-vest, accesibil printr-o scară pe fațada principală, consta dintr-un *naos* cu bolta în leagăn și un *pronaos*, precedat de două șiruri de câte patru coloane corintice; pe intercolamentul central, mai larg decât cele laterale, se sprijinea o boltă în leagăn, decorată cu casetoane, care la fațadă se termina sub forma unui epistil semicircular, încoronat de un fronton triunghiular (fronton sirian).

În exterior, alt laturile lungi cît și latura posterioară erau decorate cu pilaștri sculptați pe toate cele trei fețe, cu baze și capitelluri corintice. Pe acești pilaștri continua epistilul din fațada principală, o înaltă arhitravă, compusă din trei registre, o friză mai joasă și puternic bombată și un geison cu console.

În fața curții mausoleului se ridica încă o curte, tot dreptunghiulară ($63,65 \times 92,70$ m). Închisă de un simplu zid și înzestrată pe latura occidentală, spre mare, cu o fațadă monumentală.

Acest bogat monument funerar, ridicat în cea mai mare parte cu material reîntrebuințat de la alte edificii elenistice și romane, în centrul unei curți înconjurată de porticuri cu bolți, arată o asemănare atît de evidentă cu mausoleul lui Dioclețian de la Split, încît A. M. Mansel îl datează spre sfîrșitul sec. III, sau începutul sec. IV.

În 1954 s-au făcut sondagii pentru a stabili topografia orașului antic, care, după sursele grecești, ar aparține sec. VII î.e.n. Dar nu s-au găsit straturi nederanjate. Cum era de așteptat, a ieșit la iveală foarte multă ceramică romană, în mai mică măsură ceramică elenistică. Din ceramica greacă mai veche s-au găsit numai fragmente nesemnificative. A apărut astfel, în mod evident, că în epoca imperială romană, cînd se dezvoltă cea mai mare activitate constructivă, straturile mai vechi, care nu trebuiau să fie prea adînci, au fost total distruse.

În așteptarea ulterioarelor cercetări și a rezultatelor mai satisfăcătoare se publică, ca cea mai veche piesă din Side (sec. VII), un cazan rotund din bazalt, împodobit la exterior cu un relief de flori și boboci de lotus, poate importat din Siria de nord.

În timpul acestor campanii au fost găsite sute de inscripții din sec. III, dintre care unele deosebit de importante pentru topografia cetății : pare că Side în sec. III a fost împărțită într-un anumit număr de cartiere (poate patru) care au luat numele monumentelor mai importante (o quadrigă, Poarta mare, altarul, un mare atelier) și că fiecare cartier a avut *gerusia* sa, care nu trebuie confundată cu *gerusia* cetății. E verosimil că, în raport cu aceste cartiere, și populația să fi fost împărțită în *phylae*.

O inscripție ne indică că al doilea zid de incintă, care a restrîns cetatea la jumătate, e de epocă constantiniană. O altă inscripție menționează un forum al lui Arcadius și ne dovedește că această cetate, în sec. V, a cunoscut o a doua perioadă de dezvoltare și că ea posedă nu numai vechiul ei teritoriu pînă la zidul elenistic, ci se întindea încă dincolo de acest zid și că marea piață din fața porții cetății era un *forum*.

În sfîrșit, o inscripție bilingvă greco-sidetică, pusă în legătură cu o altă, găsită anterior și deja publicată, și cu legenda monedelor de la Side, a permis lui Th. H. Bossert de a descifra o serie de litere din limba pamfilică.

PERGE

La Perge, una din cele mai importante cetăți ale Pamfiliei, s-au făcut în 1946 săpături în necropolele vestice. Pe laturile unei străzi, care pornește de la poarta vestică a cetății, s-au scos la lumină, la o adâncime de 2—2,50 m mai bine de 35 sarcofage, cea mai mare parte din calcar local, iar unele și din marmoră. Forma lor e simplă, rar împodobită de o cornișă în partea inferioară, iar capacul e ca un acoperiș în două ape, decorat cu acroterii. Opt sarcofage sînt împodobite cu reliefuri; dintre aceste unul, caracteristic pentru Pamfilia este decorat cu amorași ce susțin un medalion cu o mască de Meduză, altul are ghirlande susținute de bucrani, la colțuri capete de berbeci și o frumoasă inscripție pe latura scurtă care, ca de obicei, era aceea așezată spre stradă. Din aceste inscripții rezultă că numele erau grecești, rar latine; pronumele de Aurelius, Aurelia, Marcus permit datarea acestui grup în primul sfert al sec. III e.n. imediat după constituția antoniniană. Este foarte interesant de constatat ce grijă deosebită acordau autoritățile pentru asigurarea inviolării monumentelor și ce amenzi erau fixate pentru violatori, amenzi plătibile cetății (τῇ πόλει τῷ ταμείῳ) sau casei imperiale (τῷ ἱερωτάτῳ ταμείῳ sau τῷ κυριακῷ ταμείῳ),

Săpăturile din 1953—1955 au scos la lumină poarta cetății, flancată de două turnuri rotunde și curtea ovală anexată, care avea la rîndul ei poartă cu arcuri. Pe intrarea largă de 5,50 m și adîncă de 3,70 m — ai cărei pereți laterali împodobiți cu pilaștri nu comunicau cu turnurile rotunde — se ridicau trei arcuri; încăperile dintre ele erau acoperite cu plăci casetate. În zidurile laterale ale curții posterioare (adîncimea 20,35 m, lărgime maximă 17,80 m) păstrate azi pînă la o înălțime de 11 m, se găsesc șase nișe rectangulare cu arcuri, destinate probabil imaginilor a 12 zei. În epoca imperială romană și această curte — ca și cea de la Side — a fost transformată într-o curte decorată cu fast cu două rînduri suprapuse de cîte șapte nișe și, în fața nișelor, o arhitectură cu două etaje, tot din marmoră, asemănătoare unei *scenae frons*.

În partea superioară, această poartă cu arc avea două inscripții votive cu litere de bronz, (desigur pe amîndouă fațadele principale), una latină și cealaltă greacă. După urmele literelor se poate stabili că acest arc a fost dedicat cetății de Plancia Magna. O întreagă serie de statui loricăte și drapate, ca și baze cu inscripții bilingve ne arată că arcul era bogat decorat cu sculpturi. Statuile erau dedicate : Dianei Pergensis, divului Nerva, divului Traian, divei Marciana, divei Matidia, Plotinei (încă nedivinizată) și lui Hadrian. Grație acestor inscripții, atît arcul cît și decorația arhitectonică a curții se pot data între moartea lui Traian și aceea a Plotinei, adică între 117 și 122, sau, mai precis, între moartea Matidiei și cea a Plotinei 119—122.

Amintim în fine, o bază cu inscripție ridicată de βουλή καὶ δημος pentru Plancia Magna, în care această importantă femeie din Side este desemnată ca fiica lui M. Plancius Varus și a cetății, ca demiurgă, ca preteasă a zeiței Artemis și preteasă pe viață a zeiței Cybela.

În 1955 a fost săpată marea piață din spatele arcului și o parte din stradă, care începea de aici cu portice pe ambele laturi, bogat decorate cu inscripții și sculpturi.

G. Bordenache